

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XVIII

DAWNE MAPY JAKO ŹRÓDŁA
W BADANIACH GEOGRAFICZNYCH
I HISTORYCZNYCH

Polish Academy of Sciences • Institute of the History of Science
Team for the History of Cartography

Maria Curie-Skłodowska University in Lublin
Department of Cartography and Geomatics

Catholic University of Lublin
Institute for the Historical Geography of the Church in Poland
Institute of Geodesy and Cartography in Warsaw

FROM THE HISTORY OF CARTOGRAPHY Volume XVIII

OLD MAPS AS A SOURCE IN GEOGRAPHICAL AND HISTORICAL RESEARCH

Edited by
Beata Konopska i Jerzy Ostrowski

Warsaw 2014

Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk
Zespół Historii Kartografii

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Zakład Kartografii i Geomatyki

Katolicki Uniwersytet Lubelski
Ośrodek Badań nad Geografią Historyczną Kościoła w Polsce
Instytut Geodezji i Kartografii w Warszawie

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII Tom XVIII

DAWNE MAPY JAKO ŹRÓDŁA W BADANIACH GEOGRAFICZNYCH I HISTORYCZNYCH

Pod redakcją
Beaty Konopskiej i Jerzego Ostrowskiego

Warszawa 2014

Opracowanie redakcyjne
Beata Konopska, Jerzy Ostrowski

Współpraca redakcyjna
Paweł Cebrykow, Krzysztof Kałamucki

Recenzenci
Prof. dr hab. Stanisław Alexandrowicz
Prof. dr hab. Andrzej Ciołkosz

Tłumaczenie przedmowy i części streszczeń na język angielski
Ilona Wojciechowska
Tłumaczenie części streszczeń – autorzy

Opracowanie techniczne i przygotowanie do druku
Signum CM Cezary Mazur

Wydawnictwa IHN PAN
Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa
e-mail: ihn@ihnpan.waw.pl

Instytut Geodezji i Kartografii
ul Modzelewskiego 27, 02-689 Warszawa,
e-mail: igik@igik.edu.pl

© by: IHN PAN, IGiK

ISSN: 0138-0850

ISBN: 978-83-86062-18-8
ISBN: 978-83-60024-19-5

Druk i oprawa: Drukarnia nr 1, Warszawa

SPIS TREŚCI

<i>Beata Konopska, Jerzy Ostrowski</i> Przedmowa	11
<i>Joanna Plit</i> Analizy geograficzne i historyczne dawnych map	19
*	
<i>Jerzy Ostrowski</i> Praca Henryka Merczynga z 1913 roku o radziwiłłowskiej mapie Litwy i jej wpływ na polskie badania dokładności dawnych map (w setną rocznicę publikacji)	35
<i>Kamil Nieścioruk</i> Weryfikacja wiarygodności treści map dawnych z wykorzystaniem cyfrowego modelu wysokości i podstawowych atrybutów topograficznych	53
<i>Maria Jankowska</i> Kryteria oceny map jako źródła informacji o dziedzictwie kulturowym wsi na przykładzie Wielkopolski	65
<i>Jakub Kuna</i> Problem uwspółcześnienia formy prezentacji map dawnych	79
**	
<i>Adam Linsenbarth</i> Mozaikowa mapa z Madaby z VI wieku cennym źródłem informacji geograficznych, historycznych i biblijnych	93
<i>Kazimierz Kozica</i> Wrocławski przedwojenny egzemplarz mapy Europy Gerarda Mercatora (1554)	111
<i>Piotr Grabowski</i> Obraz historycznej Warmii na mapach włoskich i francuskich kartografów w XVI–XVIII wieku	121
<i>Andrzej Janeczek</i> Rękopiśmienna mapa cyrkulu zamojskiego z austriackiego Archiwum Wojennego i jej relacja do zdjęcia józefińskiego Galicji (1779–1783)	133

Bogdan Wolak

- Próba oceny obrazu rzeźby terenu na mapie Schroettera
w skali 1:152 000 (1802–1810) 145**

Michał Trzewik

- Układ przestrzenny miasta Lublina
na przełomie XVIII i XIX wieku na planach austriackich
przechowywanych w Archiwum Wojennym w Wiedniu 155**

Dariusz Lorek

- Kartograficzny obraz Poznania w okresie zaborów 169**

Teresa Bogacz

- Mapy Lubina z XIX i XX wieku jako źródło do badań
nad rozwojem przestrzennym miasta 181**

Wojciech Mielewczyk

- Środowisko geograficzne na XIX-wiecznych mapach wsi
na przykładzie zbiorów Muzeum Narodowego Rolnictwa
i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie 193**

Lucyna Szaniawska

- Joachim Lelewel jako badacz dawnych opisów świata
i twórca „krajobrazów” 209**

Adrianna Szczerba

- Mapy archeologiczne zachodnich guberni
Imperium Rosyjskiego 237**

Tomasz Olenderek

- Charakterystyka dawnych map leśnych 251**

Waldemar Spallek

- Kształtowanie się koncepcji map ogólnogeograficznych
w świetle polskich atlasów szkolnych wydanych do 1939 roku 263**

Beata Konopska

- Atrybut miejsca w czasie jako właściwość dawnych map
z punktu widzenia antropologii kulturowej na przykładzie
publikacji okresu PRL 285**

Dorota Jutrzenka-Supryn

- Zagadnienie rekonstrukcji treści i obrazu w zabytkowych
mapach i globusach 301**

Joanna Sroka

Atlas Silesiae w zbiorach polskich – technologia wykonania i konserwacja (zarys problematyki)	321
--	------------

Miłosz Huber, Olga Jakowlewa,

Anna Synajewska-Przybyś, Tomasz Klepka

Możliwości badania materiałów drukowanych z użyciem techniki optycznej, polaryzacyjnej i konfokalnej oraz SEM-EDS	337
--	------------

Roman Czaja, Zenon Koziel,

Radosław Golba, Agnieszka Pilarska

Atlas historyczny miast polskich	349
---	------------

Miłosz Huber, Olga Jakowlewa

Toponimy na mapach Półwyspu Kolskiego jako przykład bogactwa etnograficznego regionu	353
---	------------

CONTENTS

Beata Konopska, Jerzy Ostrowski

Preface	15
----------------------	----

Joanna Plit

Geographical and historical analyses of old maps	19
---	----

*

Jerzy Ostrowski

The work of Henryk Merczyng from 1913 on the Radziwill map of the Grand Duchy of Lithuania and its influence on the Polish research on the accuracy of old maps (on the hunderth anniversary of publication)	35
---	----

Kamil Nieścioruk

Verification of content credibility of old maps with application of digital elevation model and basic topographic attributes	53
---	----

Maria Jankowska

Evaluation criteria for maps as a source of information about the cultural heritage of the countryside based on the example of Wielkopolska	65
--	----

Jakub Kuna

The problem of contemporization of the form of presentation of old maps	79
--	----

**

Adam Linsenbarth

The Madaba Mosaic Map from the 6th century – a source of information for geographical, historical and Bible studies	93
--	----

Kazimierz Kozica

The Wroclaw pre-war copy of the map of Europe by Gerard Mercator (1554)	111
--	-----

Piotr Grabowski

The picture of the historical Warmia on the maps of Italian and French cartographers in the 16th–18th centuries	121
--	-----

Andrzej Janeczek

- The manuscript map of Zamość district from the Austrian War Archives and its relation to the Joseph's survey of Galicja (1779–1783) 133**

Bogdan Wolak

- Analysis of the presentation of relief on the Schroetter's map, scale 1:152,000 (1802–1810) 145**

Michał Trzewik

- Spatial layout of Lublin at the turn of the 18th century on Austrian city maps stored in the Vienna War Archives 155**

Dariusz Lorek

- Cartographic image of Poznań in the time of partitions 169**

Teresa Bogacz

- Maps of Lubin from the 19th and 20th centuries as the source for research on the spatial development of the city 181**

Wojciech Mielewczyk

- The geographical environment on the 19th century maps of villages based on the collection of the National Museum of Agriculture and Agricultural-Food Industry in Szreniawa 193**

Lucyna Szaniawska

- Joachim Lelewel as an investigator of old world's descriptions and author of "landscapes" 209**

Adrianna Szczerba

- Archeological maps of western provinces of the Russian Empire 237**

Tomasz Olenderek

- Characteristics of old forest maps 251**

Waldemar Spallek

- Evolution of the concept of general reference maps in the light of Polish school atlases published until 1939 263**

Beata Konopska

- Attribute of place in time as a feature of old maps from the perspective of anthropology of culture based on publications of Polish People's Republic period 285**

Dorota Jutrzenka-Supryn

- Problems of content and image reconstruction
in historical maps and globes 301**

Joanna Sroka

- Atlas Silesiae* in the Polish collections – technology
of binding and conservation (outline of problems) 321**

Miłosz Huber, Olga Jakowlewa,

Anna Synajewska-Przybyś, Tomasz Klepka

- The possibilities of printed materials research
with the use of optical, polarization, confocal
and SEM-EDS techniques 337**

Roman Czaja, Zenon Koziel,

Radosław Golba, Agnieszka Pilarska

- The Historical Atlas of Polish Towns 349**

Miłosz Huber, Olga Jakowlewa

- Toponyms on maps of the Kola Peninsula as an example
of the ethnographic wealth of the region 353**

Tomasz Olenderek

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

Charakterystyka dawnych map leśnych

1. Wprowadzenie

Chociaż pojęcie „mapy leśne” używane jest od dawna, stosunkowo trudno sprecyzować konkretnie jego zakres. Przyjęta przez autora tekstu definicja¹, określająca je jako opracowania kartograficzne wykonywane dla określonych celów związanych z gospodarką leśną, jako główne kryterium przyjmuje przeznaczenie mapy, a nie jej zakres treści. Istotne znaczenie ma zatem, żeby wykonawcą (zleceńodawcą) mapy leśnej był podmiot świadomie prowadzący gospodarkę leśną. Przy uwzględnieniu współcześnie rozumianej, wielofunkcyjnej roli obszarów leśnych², zbiór takich map jest dość obszerny. Adresatami (odbiorcami) map leśnych mogą być sami leśnicy (zarówno osoby zarządzające PGL Lasy Państwowe, jak i leśniczowie) lub także osoby jedynie odwiedzające las.

Badania nad historią polskiej kartografii leśnej nie rozwinęły się jeszcze w należyтым stopniu. Pierwsze mapy leśne dla obszaru dzisiejszej Polski zaczęto wykonywać pod koniec XVIII wieku na ziemiach znajdujących się pod panowaniem Prus. U schyłku I Rzeczypospolitej opracowano wprawdzie pierwsze operaty dla niektórych obszarów leśnych, jednak jak na razie niewiele wiadomo o mogących stanowić ich uzupełnienie mapach. Najstarsze zachowane mapy z ziem zaboru rosyjskiego pochodzą z początku XIX wieku.

W roku 1984 kartografii leśnej poświęcono IX Ogólnopolską Konferencję Historyków Kartografii³. Największa liczba prezentowanych tam referatów dotyczyła badań zmian lesistości na podstawie dawnych źródeł kartograficznych. Informacje dotyczące przeszłości zajmowanych obecnie przez las terenów mają pewne znaczenie dla prowadzenia właściwej gospodarki leśnej, jednak trudno za mapy leśne uznać tradycyjne mapy ogólnogeograficzne. Tylko kilka wystąpień dotyczyło dawnych map leśnych. Spośród nich za najbardziej wartościowy

¹ W. Wilkowski, *Treść, forma i skala map leśnych wykonywanych dla potrzeb urządzania lasu w XIX i XX w.*, maszynopis, 1984, s. 2. Patrz także T. Olenderek, *Problemy współczesnej, polskiej kartografii leśnej*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 39, 2007, nr 4, s. 354.

² *Planowanie w gospodarstwie leśnym XXI wieku*, praca zbiorowa, Sękocin Stary 2013.

³ W. Wilkowski, *Historia kartografii leśnej – problematyka IX Ogólnopolskiej Konferencji Historyków Kartografii*, „Przegląd Geodezyjny”, r. 57, 1985, nr 1, s. 16–17.

należy uznać przeglądowy referat W. Wilkowskiego⁴, poświęcony historii kartografii leśnej (a ściślej – grupie map urzędzeniowych). Niestety, referaty wygłoszone na konferencji nie zostały opublikowane, jedynie część z nich zachowała się w postaci maszynopisów.

W połowie lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku w Lasach Państwowych rozpoczęto wdrażanie leśnej mapy numerycznej. Było to ogromne wyzwanie, stanowiące punkt zwrotny w rozwoju polskiej kartografii leśnej. Do tej pory zasady i techniki opracowywania map niewiele się zmieniały – większość map była rysowana ręcznie i kolorowana akwarelami. W ciągu kilkunastu lat sytuacja uległa istotnej zmianie i obecnie w jednostkach Lasów Państwowych wszystkich szczebli użytkuje się wyłącznie leśną mapę numeryczną lub opracowania kartograficzne powstałe na jej podstawie.

Biorąc powyższe pod uwagę, należy określić pojęcie „dawnej mapy leśnej” jako mapy sporządzonej tradycyjnymi metodami. Co prawda, w takim przypadku symboliczną graniczną datą byłby dopiero początek roku 2010. Wtedy ręcznie rysowane mapy przestały być użytkowane w ostatnich nadleśnictwach. Jednak takie założenie ma swoje uzasadnienie. Przez dwa wieki kartografia leśna rozwijała się w sposób ciągły. Mapy wykonywane w kolejnych okresach (zabory, II RP, PRL) różniły się wprawdzie od siebie poszczególnymi cechami: podstawami matematycznymi, zakresem treści, czy szatą graficzną, jednak zmiany te postępowały raczej stopniowo. Wprowadzenie kartografii komputerowej spowodowało zasadnicze zmiany zasad i metod sporządzania oraz sposobów użytkowania map leśnych. Zakres tych zmian powinien stać się przedmiotem odrębnego opracowania.

Ostatnim istotnym wydarzeniem było zorganizowanie przez kilka związanych z leśnictwem instytucji wystawy „200 lat kartografii leśnej”⁵. Z częścią wystawianego tam zbioru map mogli zapoznać się uczestnicy XXVII Konferencji Historyków Kartografii w Lublinie. Podstawową część niniejszego opracowania stanowi charakterystyka całości zebranej kolekcji.

2. Podział dawnych map leśnych

Za podstawowe kryterium podziału map leśnych przyjęto w tekście ich funkcję, ściśle powiązaną z zakresem treści. Na podstawie analizy badanego zbioru map można dokonać podziału dawnych map leśnych na trzy podstawowe grupy:

– mapy urzędzeniowe: mapy sporządzane w skalach od 1:5000 do 1:100 000 według specjalnej instrukcji technicznej (urządzania lasu) jako załączniki do operatów urządzania lasu; są to przygotowywane obecnie co 10 lat dla poszczególnych nadleśnictw opracowania, zawierające wyniki inwentaryzacji stanu

⁴ W. Wilkowski, *Treść, forma i skala map leśnych...*, s. 1–38.

⁵ T. Olenderek, *Wystawa „200 lat kartografii leśnej” w Instytucie Badawczym Leśnictwa*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 45, 2013, nr 3, s. 292–293.

lasu oraz plany działania na najbliższe lata⁶; najczęściej są wykonywane w kroju obrębowym;

- mapy administracyjne: mapy małoskalowe o zasięgu krajowym lub regionalnym, zawierające granice jednostek administracyjnych LP, zasięgi obszarów leśnych oraz inne elementy treści;

- mapy specjalistyczne⁷: mapy o różnej tematyce, ilustrujące wyniki prac badawczych, powstające często w ośrodkach naukowych: instytutach lub uczelniach.

Użytkownikami tych map byli w głównej mierze leśnicy. Współcześnie mają oni dodatkową możliwość samodzielnego opracowywania map w różnych skalach na podstawie danych dostępnych dzięki leśnej mapie numerycznej. Ich tematyka związana jest z bieżącymi potrzebami gospodarki leśnej. Pozostałe mapy leśne adresowane były do innych grup, zwykle turystów lub innych osób korzystających z zasobów lasu (np. myśliwych).

Najważniejszą i najliczniejszą grupą dawnych map leśnych są mapy urzędniowe. Jak na razie, praktycznie tylko one są przedmiotem zainteresowania badaczy. W. Wilkowski⁸ za podstawowe kryterium dalszego ich podziału uznał okres opracowania mapy, wyróżniając pięć następujących okresów: 1800–1918, 1918–1945, 1945–1955, 1955–1980 oraz po 1980 roku. Dla poszczególnych okresów wyróżniał na ogół dwa podstawowe rodzaje map. Pierwszym były mapy gospodarcze (szczegółowe) w skali ówczesnych map geodezyjnych. Ich podstawowym celem było określenie stanu posiadania nadleśnictwa (majątku). Drugim były mapy przeglądowe w skalach zbliżonych do map topograficznych (1:20 000 i mniejsze). Przedstawiały one określoną jednostkę administracyjną (obręb leśny, nadleśnictwo) na jednym arkuszu. W niektórych okresach wykonywane były jeszcze mapy 1:10 000 oraz najbardziej ogólne mapy sytuacyjne (zbiorcze) w skalach sięgających nawet 1:100 000. Jako trzecie w kolejności kryterium podziału W. Wilkowski podał obszar, dla którego wykonane zostały najstarsze mapy, wyróżniając Królestwo Kongresowe, Wielkie Księstwo Poznańskie oraz Ordynację Zamojską. W niepublikowanym, znacznie bardziej szczegółowym tekście⁹ kolejność dwóch ostatnich kryteriów została zamieniona.

Jak już wspomniano, mapy urzędniowe sporządzane były według zasad opisanych w wydawanych co jakiś czas tzw. instrukcjach urządzania lasu. Zakres treści map i zasady ich redakcji były tam przedstawiane w formie licznych paragrafów. Ich uzupełnienie stanowiły wykazy znaków oraz wzory map. Charakterystykę dawnych instrukcji można znaleźć na przykład w monografii

⁶ Charakterystykę tych map szczegółowo przedstawił P. Strzeliński, *Mapy leśne*, w: *Poradnik urządzania lasu*, red. B. Ważyński, Warszawa 2005, s. 274–292.

⁷ W. Wilkowski, *Treść, forma i skala map leśnych...*, s. 2.

⁸ W. Wilkowski, *Historia kartografii leśnej...*, s. 17.

⁹ W. Wilkowski, *Treść, forma i skala map leśnych...*, s. 1–34.

L. Dreszera i B. Zabielskiego¹⁰. Tekst ten stanowi też dobrą ilustrację faktu, że problematyka map leśnych pełni w zarządzaniu lasu (jako jednym z czterech podstawowych działów leśnictwa, obok hodowli, ochrony i użytkowania lasu) zdecydowanie rolę podrzędną.

3. Charakterystyka wystawianych map

W katalogu wspomnianej wyżej wystawy „200 lat kartografii leśnej”¹¹ krótko opisano łącznie 110 map i innych materiałów. Trzy czwarte spośród nich (82 pozycje) to mapy leśne i one będą przedmiotem dalszych analiz. Oprócz tego wystawiono 19 map ogólnogeograficznych. Przedstawiają one ważne kompleksy leśne lub po prostu były w posiadaniu instytucji współorganizujących wystawę. Pozostałych kilka pozycji to postery związane z kartografią leśną, tekst historycznego operatu (bez map) oraz wzorcowe mapy (o fikcyjnej treści), stanowiące załączniki do aktualnej instrukcji zarządzania lasu.

Najliczniejszą, pierwszą grupę – dwie trzecie zbioru map leśnych stanowią mapy urządzeniowe (54 pozycje). Drugą grupę stanowią mapy administracyjne (12 pozycji). Do pozostałych grup zaliczono mapy specjalistyczne (13 pozycji) oraz mapy przeznaczone dla innych niż leśnicy użytkowników (3 pozycje). Grupy te zostaną kolejno niżej opisane.

Prezentowane na wystawie mapy urządzeniowe można dalej podzielić według czasu i miejsca sporządzenia, a także według rodzaju, ściśle powiązanego ze skalą. Spośród dwunastu najstarszych map dziewięć pochodzi z obszaru zaboru rosyjskiego (Królestwo Kongresowe), zaś trzy z obszaru Galicji. Podobną liczbę przedstawionych map (13 pozycji) wykonano na terenie II RP w latach międzywojennych. Z tego okresu pochodzi także kilka map niemieckich (jedną sporządzono w 1940 roku). Największa liczba map tej grupy (21 pozycji) pochodzi z okresu PRL i początku lat dziewięćdziesiątych. Ze względu na sposób wykonania, wszystkie te mapy można zaliczyć do dawnych map leśnych. Współczesnych map komputerowych, wykonanych na podstawie leśnej mapy numerycznej przedstawiono na wystawie tylko kilka.

Spośród wszystkich map urządzeniowych największą grupę (38 pozycji) stanowią mapy przeglądowe w skali 1:10 000 lub mniejszej. W zdecydowanej większości są to tradycyjne mapy drzewostanów, na których wyróżnione są ich klasy wiekowe oraz grupy gatunkowe.

Pozostałe grupy map urządzeniowych są już znacznie mniej liczne. Należą do nich mapy gospodarcze wykonywane najczęściej w skali 1:5000 oraz mapy sytuacyjne wykonywane już w znacznie mniejszej skali (nawet 1:100 000), przed-

¹⁰ L. Dreszer, B. Zabielski, *Polskie instrukcje urządzeniowe*, w: *Urządzanie lasu*, Warszawa 1962, s. 404–420.

¹¹ A. Sawicki, K. Okła, *200 lat kartografii leśnej. Katalog wystawy*, Sękocin Stary 2013.

stawiające rozmieszczenie kompleksów leśnych należących do danej jednostki administracyjnej (nadleśnictwa). Odrębną grupę stanowią mapy niewielkich obiektów, należących do prywatnych właścicieli (dawniej) lub instytucji naukowych (obecnie), na przykład SGGW lub PAN. W takich przypadkach mapy pełniące określone funkcje opracowywane są zwykle w większych skalach niż w przypadku pozostałych obszarów leśnych.

Mapy administracyjne obejmują swoim zasięgiem cały kraj (8 pozycji) lub region (okręg) porównywalny z dzisiejszym województwem (4 pozycje). Jedna mapa obejmuje obszar Królestwa Kongresowego, cztery mapy ogólnokrajowe pochodzą z okresu międzywojennego, natomiast pozostałe z lat późniejszych, w tym także z czasów współczesnych. Wszystkie wystawiane mapy okręgów sporządzono w tej samej skali (1:300 000) krótko po II wojnie światowej. Podstawowym elementem treści map należących do tej grupy są granice oraz nazwy leśnych jednostek administracyjnych (okręgów, nadleśnictw itp.), a także zasięg obszarów leśnych – ewentualne z uwzględnieniem podziału na lasy państwowe i pozostałe. Oprócz tego na mapach tych oznaczano także różne dodatkowe elementy treści o charakterze leśnym. Tej grupie map nie poświęcano do tej pory oddzielnego opracowania, chociaż z pewnością na takie zasługują. Prawdopodobnie przedstawiany ich zbiór nie jest pełny, szczególnie jeżeli chodzi o mapy regionalne.

W trzeciej grupie map specjalistycznych znalazły się bardzo różnorodne mapy tematyczne – zarówno pod względem zakresu treści, funkcji, jak również skali i czasu sporządzenia. Najstarsze wśród nich, dwie przedwojenne mapy stanowią załączniki do wybitnej pracy Ottona Hedemanna poświęconej Puszczy Białowiejskiej¹². Pozostałe opracowania pochodzą z lat powojennych (11 pozycji), z czego większość z ostatnich 30 lat – opracowano je już przy wykorzystaniu współczesnych technologii. Należy przypuszczać, że sporą liczbę należących do tej grupy dawnych map leśnych da się jeszcze odnaleźć wśród załączników do projektów badawczych prowadzonych w jednostkach naukowych.

Do grupy map przeznaczonych dla innych odbiorców zaliczono dwie mapy z początku XX w. o tematyce łowieckiej. Zawierają one informacje przydatne do organizacji polowań. Na szczególną uwagę zasługuje jednak słynna „Mapa łowiecka II RP” z roku 1938 – opracowanie o jawnie propagandowej funkcji i ciekawej historii¹³. Nawiasem mówiąc, dopiero obecnie ta grupa map leśnych staje się bardziej liczna. Z jednej strony sprzyja temu wdrażanie zasad wielofunkcyjnej gospodarki leśnej (m.in. edukacji leśnej społeczeństwa), z drugiej zaś nowe możliwości ich opracowywania na podstawie leśnej mapy numerycznej.

¹² O. Hedemann, *Dzieje Puszczy Białowiejskiej w Polsce przedrozbiorowej (w okresie do 1798 roku)*, Białystok 2004 (reprint wydania z 1939 r.).

¹³ J. Szałata, *Przez Nowy Jork do Bolewic*, „Głos Lasu”, 2013, nr 12, s. 34–35.

Ogólnie należy stwierdzić, że najliczniejszą grupą prezentowanych dawnych map leśnych, która może stanowić odpowiedni materiał dla szczegółowych badań porównawczych, są mapy przeglądowe drzewostanów. Jeżeli chronologiczny zakres badań tych map miałby obejmować także czasy rozbiorów, wówczas należałoby zawęzić zakres przestrzenny do Królestwa Kongresowego w zaborze rosyjskim. Spośród ponad 30 należących do tej grupy map na szczególną uwagę zasługują mapy tych samych nadleśnictw lub obrębów leśnych: przede wszystkim Kozienice (8 pozycji) oraz Spała i Terespol (po kilka map). Podobny warunek spełniają także mapy Leśnictwa Strzelna w Nadleśnictwie Rogów stanowiącego własność SGGW (6 pozycji), jednak jak już wspomniano, mapy sporządzane dla tego typu obiektów nie były typowe i mogą stanowić jedynie materiał pomocniczy. Cechy opracowywanych map powinny być badane także w odniesieniu do obowiązujących w kolejnych dziesięcioleciach instrukcji urządzania lasu. Jednak również analizy pozostałych map leśnych, mimo względnie małej liczby pozycji zaliczanych do poszczególnych grup, powinny mieć istotne walory poznawcze.

4. Cechy dawnych map urządzeńowych

Analiza dawnych map leśnych powinna spełniać nie tylko cele poznawcze, ale także utylitarne. W ciągu dziesięcioleci opisywane w instrukcjach urządzania lasu zasady redakcji map leśnych podlegały stopniowym zmianom. Wiele stosowanych dawniej rozwiązań uległo już zapomnieniu. Obecnie technologia tworzenia map leśnych na podstawie leśnej mapy numerycznej została już opanowana – kolejne nadleśnictwa otrzymują drugie edycje takich map. Warto zatem podjąć działania nad dokonaniem ich oceny i poprawą jakości. Inspiracji należy szukać między innymi w dawnych mapach, oczywiście biorąc pod uwagę zmianę uwarunkowań w zakresie technologii oraz zasad prowadzenia gospodarki leśnej.

Wśród cech dawnych map leśnych, które należy opisać w pierwszej kolejności, można wymienić: podstawy matematyczne, zakres treści, metody prezentacji, rozwiązania graficzne, legendę oraz dane uzupełniające. Niżej zostaną krótko opisane podstawowe związane z nimi problemy – na podstawie opisanego wyżej zbioru map przeglądowych drzewostanów z obszaru środkowo-wschodniej części dzisiejszej Polski (dawny zabór rosyjski).

Podstawy matematyczne na dawnych mapach leśnych opisywane były zawsze poprzez skalę (wyrażaną także w postaci podziałki) oraz strzałkę kierunku północy. Na mapach tych nie oznaczano siatki kartograficznej – inaczej niż np. na mapach z obszaru Galicji. Nie podawano także żadnej informacji na temat odwzorowania; na ogół zresztą mapy w mniejszej skali (przeglądowe) wykonywane były poprzez zmniejszenie arkuszy map w skali większej (gospodarcze), które miały charakter planów. W okresie zaborów wrysowywano na niektórych mapach siatkę kwadratów.

Zmiany w zakresie treści badanych map to nieco szersze zagadnienie. Przede wszystkim, na mapach z okresu zaboru rosyjskiego przedstawiany był inny podział administracyjny (powierzchniowy) lasów. Dopiero podział przyjęty w całym kraju w okresie międzywojennym (nadleśnictwa, leśnictwa, oddziały, pododdziały) przetrwał w zasadzie do dziś. Później łączono jedynie obszary poszczególnych nadleśnictw, wprowadzając dodatkowo obręby leśne, dla których obecnie wykonuje się arkusze map przeglądowych. Inną charakterystyczną cechą starszych map drzewostanów było oznaczanie na nich (zwykle kolorem czerwonym) konturów działek zrębowych z podaniem planowanego roku przeprowadzenia wycinki. Później, w okresie PRL informacje te oznaczano na odrębnej mapie tematycznej – mapie cięć.

Również w zakresie opisów stosowanych na mapach zachodziły istotne zmiany. Ogólnie z biegiem lat zwiększano liczbę opisywanych cech pododdziałów (opis taksacyjny). Początkowo podawano tylko ich litery, później także pole powierzchni. Pod koniec okresu PRL w opisach umieszczano już również informację na temat gatunku, wieku drzewostanu oraz wskaźnika zadrzewienia. Z drugiej strony, z czasem rezygnowano na przykład z podawania numerów linii oddziałowych lub uogólniano informacje dotyczące gruntów sąsiednich. Na mapach z okresu zaborów umieszczano nazwy własne istniejących wówczas jednostek podziału administracyjnego (straże, okręgi, obręby). Później pozostawiano tylko nazwy większych jednostek administracyjnych oraz kompleksów leśnych (opisywanych jako uroczyska). Nazwy części tych kompleksów sporadycznie można było jeszcze spotkać w okresie międzywojennym. Od lat pięćdziesiątych zanikły już zupełnie.

Metody prezentacji stosowane na dawnych mapach leśnych ogólnie nie zmieniły się. Zdecydowanie dominują tu jakościowe metody prezentacji (chorochromatyczna, sygnatur, zasięgów). Typowe dla map drzewostanów jest połączenie metody chorochromatycznej (grupy gatunkowe rozróżniane kolorem) z kartogramem (klasy wiekowe rozróżniane nasyceniem barwy)¹⁴.

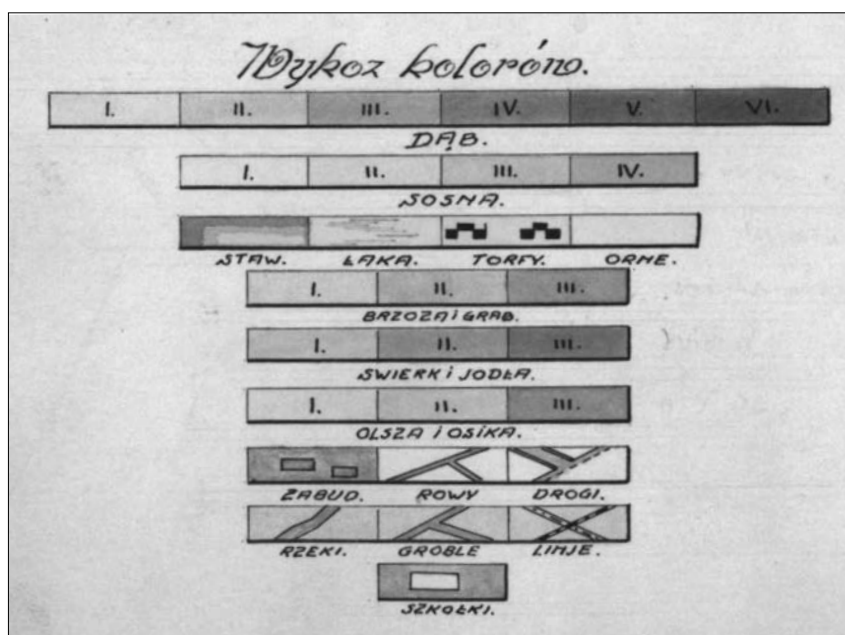
Charakterystyczną cechą map leśnych jest zachowanie oznaczeń podstawowych obiektów (np. granica oddziału, wydzielenia, leśniczówka) w niezmienionej lub bardzo zbliżonej postaci przez wiele lat. Inną ciekawą własnością jest stopniowe zanikanie na dawnych mapach leśnych ozdobnych elementów graficznych. Na mapach z XIX wieku można znaleźć m.in. ozdobne napisy, strzałki północy, podcieniowane rzeki i zbiorniki wodne oraz bloczki w legendach. Obecnie tego rodzaju sposobów upiększania map już się nie stosuje. Częściowo przyczyną było zalecenie w instrukcji urządzania lasu, aby mapy leśne wykonywać „w sposób graficznie prosty, bez zbędnych ozdób”¹⁵.

¹⁴ T. Olenderek, *Kartograficzne metody prezentacji na mapach leśnych*, w: *Współczesne problemy metodyki kartograficznej*, red. M. Sirko, P. Cebrykow, „Prace i Studia Kartograficzne Oddziału Kartograficznego PTG”, Lublin 2007, s. 249–258.

¹⁵ *Instrukcja urządzania lasu, Tom I, Prace urzędnicowe*, praca zbiorowa, Warszawa 1980, s. 63.

Ryc. 1. J. Miklaszewski, Mapa drzewostanowa lasów dóbr Sobieszyn i Blizocin, skala oryginału 1:10 000, 1933 (fragment – główka mapy)

Ryc. 2. J. Miklaszewski, Mapa drzewostanowa lasów dóbr Sobieszyn i Blizocin, skala oryginału 1:10 000, 1933 (fragment – legenda mapy)

Ryc. 3. J. Miklaszewski, *Mapa drzewostanowa lasów dóbr Sobieszyn i Blizocin*, skala oryginału 1:10 000, 1933 (fragment arkusza mapy)

Legenda jest z reguły integralną częścią przeglądowej mapy drzewostanów. Różny był jednak jej układ. Na mapach najdawniejszych bloczki określające gatunek i wiek drzewostanów układane były w pionowym rzędzie. Mapy z okresu międzywojennego charakteryzował układ bloczków w kilku rzędach poziomych z wyraźnie widoczną pionową osią symetrii. W okresie powojennym powszechnie stosowano już na mapach drzewostanów typową legendę krzyżową, gdzie grupy gatunkowe opisywano wzdłuż osi pionowej, zaś klasy wiekowe wzdłuż osi poziomej.

Wśród umieszczanych na mapach elementów uzupełniających najczęściej zdarzają się przedstawiane w tabelach wykazy powierzchni. Innymi elementami były zestawienia gruntów przyległych (starsze mapy), mapy sytuacyjne (okres PRL), a także osobiste podpisy wykonawców.

5. Podsumowanie

Badania nad historią kartografii leśnej wciąż jeszcze nie wyszły poza ramy fazy inicjalnej. Podstawowym problemem jest zebranie odpowiedniego materiału badawczego. Dawne mapy leśne z różnych okresów i obszarów zachowały się w pojedynczych egzemplarzach w nielicznych archiwach oraz leśnicówkach. Brakuje również specjalistów łączących wiedzę z zakresu historii leśnictwa oraz historii kartografii, którzy podjęliby się trudu ich opisu. W tej sytuacji za nie-

zwykle wartościową należy uznać inicjatywę organizacji wystawy „200 lat kartografii leśnej”. Zgromadzony zbiór map powinien zostać wykorzystany w badaniach naukowych zarówno z zakresu kartografii jak i leśnictwa. Warto szczególnie go opisać, a następnie stale uzupełniać. Najcenniejsze dzieła polskiej kartografii leśnej, jako dorobek polskiej kultury, powinny zostać w odpowiedni sposób udostępnione społeczeństwu.

Słowa kluczowe: dawne mapy leśne, mapy urządzeniowe, Polska

Literatura

- Dreszer L., B. Zabielski, 1962, *Polskie instrukcje urządzeniowe*, w: *Urządzanie lasu*, Warszawa, s. 404–420.
- Hedemann O., 2004, *Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce przedrozbiorowej (w okresie do 1798 roku)*, Białystok (reprint wydania z 1939 r.).
- Instrukcja urządzania lasu, Tom I, Prace urządzeniowe*, 1980, praca zbiorowa, Warszawa.
- Olenderek T., 2007a, *Problemy współczesnej, polskiej kartografii leśnej*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 39, nr 4, s. 354–366.
- Olenderek T., 2007b, *Kartograficzne metody prezentacji na mapach leśnych*, w: *Współczesne problemy metodyki kartograficznej*, red. M. Sirko, P. Cebrykowi, „Prace i Studia Kartograficzne Oddziału Kartograficznego PTG”, Lublin, s. 249–258.
- Olenderek T., 2013, *Wystawa „200 lat kartografii leśnej” w Instytucie Badawczym Leśnictwa*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 45, nr 3, s. 292–293.
- Planowanie w gospodarstwie leśnym XXI wieku*, 2013, praca zbiorowa, Sękocin Stary.
- Sawicki A., Okła K., 2013, *200 lat kartografii leśnej. Katalog wystawy*, Sękocin Stary.
- Strzeliński P., 2005, *Mapy leśne*, w: *Poradnik urządzania lasu*, red. B. Ważyński, Warszawa, s. 274–292.
- Szałata J., 2013, *Przez Nowy Jork do Bolewic*, „Głos Lasu”, nr 12, s. 34–35.
- Wilkowski W., 1984, *Treść, forma i skala map leśnych wykonywanych dla potrzeb urządzania lasu w XIX i XX w.*, maszynopis.
- Wilkowski W., 1985, *Historia kartografii leśnej – problematyka IX Ogólnopolskiej Konferencji Historyków Kartografii*, „Przegląd Geodezyjny”, r. 57, nr 1, s. 16–17.

Characteristics of old forest maps

S u m m a r y

The text defines old forest maps as maps made using traditional tools in order to effectively manage forests. Traditional division of such maps is proposed due to their functions. The following groups are distinguished: maps made in the context of forest management plan, administrative maps, and specific (scientific) maps. Additional group consists of maps designed for forest visitors. Subsequent division of old forest map should be done by: scale, subject, time and place of preparation.

The essential part of the study describes a collection of over a hundred maps presented in the „200 years of forest cartography” exhibition, which took place in 2013. The largest group consisted of forest planning maps, including maps at the scale of 1:20,000, which present central and eastern part of Poland. These maps can provide material for scientific analysis, consisting in comparing some of their features: the scope of the content, graphics, etc. Maps from the other groups can be used in studies, which have character of review.

Key words: old forest maps, forest planning maps, Poland